

Výskum kompozít v slovenčine a češtine ako východisko kognitívneho prístupu k vyučovaniu slovotvorby

Katarína Vužňáková

Abstrakt:

V príspevku chceme ukázať históriu a tradíciu výskumu kompozít na Slovensku a v Čechách. Zároveň naznačujeme smerovanie v oblasti súčasnej jazykovedy a alternatívne prístupy k opisu kompozít z pozície kognitívnych vied. Naše úvahy sú ukážkou viacaspektového prístupu ku skúmaniu akéhokoľvek javu v jazyku. Zároveň ich chápeme ako východisko kognitívneho prístupu k vyučovaniu kompozície v slovenčine. Jeho podstatou je chápanie jazyka ako kognitívnej reality a súčasne rešpektovanie vedeckej teórie, kognitívnej a rečovej ontogenézy dieťaťa.

Kľúčové slová:

kompozícia, výskum, história a súčasnosť, slovenčina a čeština, kognícia

Úvod

Miloš Dokulil v 60-tych rokoch minulého storočia pripomínal, že tvorenie slov treba vidieť nielen ako súhrn poznatkov o zrode jednotlivých slov a o pravidlách, zákonitostiach, ktoré sa pritom uplatňujú, ale aj ako súhrn poznatkov o tom, ako sa také slová začleňujú do slovnej zásoby jazyka v určitom vývojovom období (1956, podľa Furdík 1968, s. 90 – 91). O takmer 50 rokov neskôr v súvislosti so vznikom pomedzných disciplín, s vedeckým pokrokom a spoločenskými zmenami a potrebami sa ukazujú aj ďalšie, nové alternatívy opisu jazyka. Teda opierajúc sa o Dokulila tvorenie slov treba vidieť ako súhrn poznatkov o fungovaní jazyka a jeho dynamike, ale možno ho skúmať aj z ďalších aspektov. Tvorenie slov sa dá v tejto súvislosti vnímať aj ako súhrn poznatkov o fungovaní jazyka a našej kognície, t. j. ako súhrn poznatkov o tom, ako sa slová začleňujú do mentálneho slovníka hovoriacich a čo sa skrýva za schopnosťou tvoriť a používať slovotvorne motivované slová v komunikácii. Preto v tomto príspevku na porovnávacom základe slovenčiny a češtiny chceme naznačiť históriu skúmania, súčasný stav výskumu tvorenia slov, konkrétne kompozít a ďalšie možné spôsoby opisu slovotvornej motivácie. Chceme ukázať, že viacaspektovosť vysvetľovania istého jazykového javu sa môže stať východiskom kognitívneho prístupu k vyučovaniu materinského jazyka v školskej praxi.

Východiská

Ukazuje sa, že osvojovanie si jazyka je oveľa jednoduchšie ako jeho opísanie. Preto adekvátny je taký opis jazykového systému, ktorý je zlučiteľný s vysvetlením osvojovania si jazyka (Dolník 2005, s. 39 – 41). Aby sme tieto skutočnosti mohli potvrdiť alebo vyvrátiť, potrebujeme mať na jednej strane zrealizovaný opis jazyka, na strane druhej poznať ontogenézu reči. Vzhľadom na kompozitá však v slovenskej jazykovede nedisponujeme nateraz uspokojivým výskumom ani v jednej z týchto oblastí. Preto sa pokúšame o náčrt **lingvistického prístupu** ku skúmaniu kompozície a jeho výsledkov od čias A. Bernoláka po súčasnosť a nadväzujeme na teóriu o slovotvornej motivácii, ktorú do slovenskej jazykovedy zaviedol J. Furdík (2004). Zároveň chceme vymedziť biele miesta v oblasti opisu kompozície v rámci slovenskej jazykovedy a tým naznačiť potrebu a smerovanie ďalšieho lingvistického výskumu.

Podľa najnovších výskumov je jazyková kompetencia súčasťou kognitívnej kompetencie človeka. Z toho vyplýva, že princípy rečového správania sa sú analogické s princípmi správania sa ako takého. **Kognitívna lingvistika** sa preto zameriava na odhalenie štruktúry a zobrazenie fungovania týchto poznávacích princípov. Všeobecné zákonitosti kognitívneho systému, teda poznávacie schopnosti mozgu, poznávací proces a systém, sa pokúsili opísať autori zborníka *Jazyk a kognícia* (2005). Podstatu jazyka a myslenia na základe jediného javu – pravidelných a nepravidelných slovies v angličtine – podáva americký psychológ a lingvista Steven Pinker. Témy obsiahnuté v knihe *Slová a pravidlá* (2003) sú pre nás potvrdením predpokladov osvojovania si jazyka, ku ktorým sme dospeli na základe analýz detskej reči (Vužňáková 2009a, 2009b, 2009c), a východiskom pri skúmaní slovotvornej motivácie v slovenčine.

Vzhľadom na domáci výskum sa opierame aj o ďalšie kognitívno-lingvistické práce, konkrétne práce L. Liptákovej (2010) o súvŕžnosti kognitívnych a slovotvorných štruktúr a L. Maršálovej (1982) o organizácii mentálneho slovníka u dieťaťa.

Ku skúmaniu **neurológie reči a jazyka** možno pristúpiť dvoma spôsobmi – od fungovania mozgu k jazykovým a rečovým schopnostiam alebo od fungovania jazyka k mozgovým štruktúram. Príkladom prvého spôsobu je publikácia *Mozek a řeč* (Love – Webb 2009). Pri našom bádání sa uberáme druhou zo spomenutých možností, teda vychádzame z analýz slovotvornej motivácie v lexikálnej zásobe jazyka a používania kompozít v rečovom prejave a na základe toho sa pokúšame načrtnúť predpoklady fungovania mentálnych procesov spätých s jednotlivými funkciami mozgu. Príkladom takéhoto postupu je spôsob postulovania konštatácií S. Pinkerom (op. cit.) na základe analýzy anglických slovies a ich následné potvrdenie metódami kognitívnej neurovedy. Teda v zhode so S. Pinkerom robíme závery a stanovujeme hypotézy o fungovaní jednotlivých častí mozgu na základe pozorovania detskej reči a reči dospelých požívateľov jazyka alebo vyhodnocovania reakcií hovoriacich, keď im ako vstupy zámerne predkladáme slová a inštrukcie. Nepozeráme sa pritom ľuďom do mozgu, ale hľadáme najlepšie vysvetlenie toho, ako ľudia komunikujú, chápu, učia sa slová a reagujú na ne.

Jednou z možností objasniť fungovanie jazyka je sledovať proces jeho postupného implementovania sa do reči dieťaťa. Preto sa opierame o **výskum ontogenézy detskej reči**. Vychádzame z tendencie posledných 20-tich rokov na Slovensku sledovať detskú reč z rôznych aspektov (*Štúdie o detskej reči* 2008). Na tento prístup sme nadviazali v prípadových štúdiách, týkajúcich sa morfolologickej a slovotvornej (lexikálnej) stránky detskej reči (Vužňáková 2009a, 2009b). Následne v učebnici *Dieťa a slovotvorba* (Liptáková – Vužňáková 2009) sme sa pokúsili ukázať, že spôsob opisu jazyka a stimulácia reči by mali korešpondovať s mentálnymi možnosťami a rečovým vývinom dieťaťa. Spätosť poznávania jazyka, detskej reči a kognície chceme demonštrovať aj na opise kompozície v slovenčine a češtine, čo by sa malo preniesť do didaktického pôsobenia v školskej praxi.

1. História výskumu kompozície z pozície jazykovedy

Záujem o kompozitá ako prvky jazykového systému sa spája na Slovensku s obdobím snáh o kodifikáciu slovenčiny ako spisovného jazyka. *Etymologiu* Antona Bernoláka z r. 1791 možno považovať za prvý pokus zachytiť základné slovotvorné postupy s praktickým cieľom. Toto dielo považuje J. Furdík (2005, s. 189 – 206) za začiatok novodobého vedeckého záujmu slovenskej jazykovedy o otázky tvorenia slov. Problémom v danom období bola neznalosť pravidiel slovotvorby. Preto kodifikátori robili to, čo robí každé dvoj- až päťročné dieťa pri osvojovaní si slovnej zásoby: sčasti intuitívne, sčasti podľa analógie s inými, už poznanými slovami vytvárali nové slová, pričom si neraz pomáhali inojazyčnými vzormi. Bola to teda

metóda pokusu a omylu. Na jednej strane sa nahrádzali hojné lexikálne germanizmy v úze domácimi prvkami, na druhej strane sa pri tvorbe týchto prvkov neraz využívali slootovné postupy produktívne v nemčine, predovšetkým kompozícia (Furdík, op. cit.). Množstvo kompozít však nezodpovedalo skutočnému stavu slovenčiny. To isté platilo aj pre ostatné jazyky, ktoré sa kodifikovali v tom čase a boli v bezprostrednom kontakte s nemčinou, teda aj pre češtinu. Táto tzv. prehistória bádania o kompozitách bola prekonaná až J. Dobrovským prácou *Bidsamkeit der slavischen Sprache* (1799; podľa Furdík op. cit.). K zásadným obratom pri vnímaní kompozít v 20. storočí došlo na základe dvoch skutočností, ktoré súviseli s postojom jazykovedcov k slootovke (porov. Furdík 2005, s. 207 – 226). Po prvé diachrónny prístup k tvoreniu slov vystriedal progresívnejší synchronný prístup v *Slovenskej gramatike* (Ružička – Paulíny – Štolc 1953, 1955, 1958, 1963, 1968). Po druhé prešlo sa od morfológického k lexikológickému chápaniu slootovky (J. Horecký – *Slootovná sústava slovenčiny* 1959, 1971). Kým v slovenskej jazykovede sa kládol dôraz na deriváty, v Čechách sa v r.1957 zrodilo prvé novodobé monografické spracovanie kompozít M. Heclom v podobe kandidátskej práce. (Podstata kompozície a její podíl na rozhojňování slovní zásoby). Dôležitú úlohu zohrali monografie M. Dokulila *Tvoření slov v češtině 1* (1962) a *Tvoření slov v češtině 2* (1967), ktoré ovplyvnili aj chápanie kompozície v jazyku a tvorbu *Mluvnice češtiny 1* (1986) podávajúcej posledný ucelený opis slootovného systému súčasného českého jazyka vo všeobecnosti (porov. Bozděchová 1995).

2. Výskum kompozít v slovenčine a češtine za posledných desať rokov

V českej jazykovede vznikla ešte koncom minulého storočia samostatná monografia I. Bozděchovej *Tvoření slov skládáním* (1995). Na ňu nadviazal P. Mitter ďalšími tromi monografiami: *Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu v současné češtině* (2003), *Kompozice v kontextu současné češtiny* (2006), *Hybridní složeniny s prvním komponentem domácího původu v současné češtině* (2008). Suma sumárum poznanie českého jazyka sa za posledných 15 rokov rozrástlo o 4 monografie.

V slovenčine sa síce zrodilo niekoľko monografických prác o slootovnom systéme jazyka, no zameriavajú sa na skúmanie čiastkových javov súvisiacich predovšetkým s deriváciou (K. Buzássyová: *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*, 1974; E. Sekaninová: *Sémantická analýza predponového slova v ruštine*, 1980; M. Nábělková: *Vztahové adjektíva v slovenčine*, 1993; J. Furdík – *Slootovná motivácia a jej jazykové funkcie*, 1993; Ľ. Liptáková: *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*, 2000; Ľ. Liptáková – K. Vužňáková: *Dieta a slootovka*, 2009). Pokiaľ ide o kompozitá, vznikajú štúdie, ktoré sa venujú skôr preberaniu slov, teda hybridným kompozitám (K. Buzássyová – *Zložené slová z hľadiska internacionalizácie a inovácií*, 2003). O cielenom výskume kompozít a kvázikompozít možno uvažovať až pri štúdiu *Prínos slovníka koreňových morfém k charakteristike kompozít* (Sokolová – Ivanová – Vužňáková 2005), ktorú možno vnímať ako východisko systematického výskumu kompozít v slovenčine.

V slovenčine teda nateraz nemáme komplexné spracovanie slootovky, akými disponujú iné slovanské jazyky, či už v podobe špecializovaných, neraz aj niekoľkozvážkových monografických prácach (čeština, poľština, chorvátčina, slovinčina) alebo v podobe rozsiahlych súčastí syntetických gramatík (ruština, ukrajinčina, bulharčina). O komplexný a podrobný opis slootovného systému slovenčiny sa pokúsil popredný slovenský derivatológ Juraj Furdík. Jeho cieľom bolo zostaviť koncepciu slootovného slovníka slovenčiny na základe vlastnej teórie slootovnej motivácie. Napriek niekoľkoročnému úsiliu o vytvorenie takéhoto typu slovníka sa mu to, žiaľ, už nepodarilo. Napriek tomu zanechal po sebe množstvo materiálu (posmrtno boli vydané diela prostredníctvom editorskej činnosti M. Ološtiaka *Slovenská slootovka*, 2004; *Život so slootovkou a lexikológiou*, 2005; *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*, 2008), na ktorý sme

nadviazali projektom Malý slovotvorný slovník slovenčiny. Výsledkom bola monografická práca *Problémy lexikografického zachytenia slovotvorného systému slovenčiny* (2006). Medzitým vznikol *Slovník koreňových morféme slovenčiny* (2005, 2007), ktorý usporadúva lexikálne jednotky v slovnej zásobe na základe slovotvorných postupov do, takpovediac, slovotvorných hniezd. Napriek tomu, že tento slovník je obrovským prínosom do slovenskej jazykovedy, hniezdové slovníky, a tak je to aj v prípade Slovníka koreňových morféme slovenčiny, explicitne nezachytávajú formálno-sémantické vzťahy medzi motivačne spätými lexémami. A tak ani touto lexikografickou prácou sa uspokojivo nevyriešila absencia podrobného opisu a analýzy derivačne a kompozične vzniknutých slov v slovenčine.

Napriek tomu, že na Slovensku doteraz neexistuje samostatná monografia o kompozitách, máme čiastkové opisy zložených slov v podobe súčastí charakteristík slovotvorného systému jazyka (Bosák – Horecký – Buzássyová 1989, Furdík 2004, Vužňáková 2006a), charakteristík detskej reči (Liptáková – Vužňáková 2009) i súčastí štúdií (Buzássyová 2003, Sokolová – Ivanová – Vužňáková 2005, Vužňáková 2006b, Vužňáková 2010, Vužňáková V tlači).

Doteraz sa výskum kompozít na Slovensku a v Čechách v základných bodoch stretáva. Nadväzujúc na dokulilovskú tradíciu uplatňuje sa onomaziologický postup, teda postupuje sa od obsahu k forme. Zložené slová sa klasifikujú na základe ich slovnodruhového charakteru, resp. slovnodruhového charakteru ich komponentov, na základe onomaziologických kategórií, typov onomaziologických kategórií, onomaziologickej štruktúry – slovotvorných postupov a prostriedkov. Hľadajú sa špecifiká a spoločné rysy kompozície a derivácie, kompozície a kvázikompozície.

Diferencie vo výskume vyplývajú z celkového postoja k slovotvornému systému jazyka. Kým v Čechách sa zostáva na dokulilovských základoch, na Slovensku sa do jazykovedného povedomia, ďalších výskumov i školskej praxe dostáva postupne teória J. Furdíka (2004) o slovotvornej motivácii s osobitným dôrazom na motivačný a slovotvorný význam slova. Posunom je aj skúmanie vzťahu onomaziologickej a onomatologickej štruktúry slova. Absencia komplexnej práce v slovenskom prostredí a vznik novej teórie vedú k podrobnej analýze jednotlivých slovotvorných parametrov, s čím súvisí snaha o lexikografické (Furdík 2004, Vužňáková 2006a) a zároveň elektronické zachytenie slovotvorne motivovaných slov (Vužňáková <http://das.unipo.sk>, 2009; Vužňáková 2010a). V rámci českej jazykovedy sa záujem obracia k produktivite a spôsobu tvorenia zložených slov vzhľadom na dynamiku jazyka a dištinkcie domáca zloženina – hybridná zloženina (Mitter op. cit.).

Komparácia slovenského a českého výskumu slovotvornej motivácie s dôrazom na kompozitá		
	čeština	slovenčina
východiská	M. Dokulil (1962, 1967, 1986) – najkomplexnejšie spracovanie tvorenia slov v češtine (deriváty i kompozitá)	J. Horecký (1959, 1971) – prvé súhrnné spracovanie slovenského slovotvorného systému (s dôrazom na deriváty)
derivatológia za posledných 15 rokov	I. Bozděchová (1995) – 1. monografia o kompozitách založená na onomaziologickom prístupe P. Mitter (2003, 2006, 2008) – 3 monografie	J. Furdík (2004) – vytvorenie základov na systematickú analýzu tvorenia slov, derivácie i kompozície, na základe teórie o slovotvornej motivácii Vužňáková (2006) – pokračovanie vo furdíkovej línii, kompletizovanie teórie

	o kompozitách s dôrazom na výskum súčasného stavu jazyka a jeho smerovania pod vplyvom kontaktov češtiny s cudzími jazykmi	a príprava na lexikografické zachytenie slovotvorného systému Liptáková – Vužňáková (2009) – transfer Furdíkovej teórie do výskumu detskej reči, kognitívneho prístupu k vyučovaniu slovotvorby a lexikografického opisu slovotvorne motivovaných slov
cieľ výskumov a súčasné tendencie	Objasniť fungovanie jazyka Objasniť fungovanie jazyka vzhľadom na vplyv cudzích jazykov a tendenciu k ekonómii vyjadrovania Sledovanie dynamiky jazyka	Objasniť fungovanie jazyka Objasniť vzťah jazyka a myslenia Lexikografický opis slovotvorného systému jazyka Opis slovotvorného systému vzhľadom na ontogenézu detskej reči a kognitívny model vyučovania materinského jazyka

Uvedené skutočnosti naznačujú úlohy a smerovanie slovenskej derivatológie i jazykovedy vôbec.

1. Zrealizovať podrobný a komplexný opis kompozít a kvázikompozít v slovenčine.
2. Vydať monografiu o kompozitách v slovenčine.
3. Zostaviť slovotvorný slovník slovenských kompozít.
4. Elektronizáciou sprístupniť opis kompozít nielen vedeckej obci, ale i širokej verejnosti, teda bežným používateľom jazyka.
5. Pokúsiť sa opísať fungovanie slovotvorby vzhľadom na mentálne procesy a mozgové funkcie. Kognitívny prístup pri opise kompozície naznačíme v ďalšej časti príspevku.

3. Kognitívny prístup ku skúmaniu a vyučovaniu slovotvornej motivácie

Ak jazyk chápeme ako súčasť našej kognície, ukazuje sa, že jazyk je systém pozostávajúci iba z dvoch základných, univerzálnych podsystémov – inventára prvkov a inventára pravidiel. Sledovanie ontogenézy detskej reči a komparácia detskej reči a reči dospelých naznačuje, že môžeme vymedziť nielen jazykové, ale predovšetkým vyššie, kognitívne univerzálie, ktoré ovplyvňujú spôsob fungovania a osvojovania si jazyka a myslenia. Kompozícia je jazykovým javom, na ktorom možno ukázať synergické pôsobenie oboch spomenutých podsystémov jazyka z aspektu využívania kognitívnych princípov našej mysle i viacerých funkcií mozgových štruktúr.

J. Furdík (1971) zdôrazňoval, že pri opise jazyka treba brať do úvahy nielen vnútorné dejiny jazyka, ale i na vonkajšie faktory – pomenúvacie potreby spoločnosti a mimojazykové okolnosti. Ak sa jazyk vysvetľuje vzhľadom na mimojazykové faktory, ide predovšetkým o spoločenské, politické, ekonomické či pragmatické hľadisko. V učebnici *Dieťa a slovotvorba* (Liptáková – Vužňáková, op. cit.) sme sa pokúsili načrtnúť opis slovotvorby z aspektov, ktoré súvisia so spôsobom myslenia a fungovania našej psychiky, predovšetkým psychiky dieťaťa, a stimulácie rôznych mozgových funkcií. Na tomto mieste chceme nadviazať na danú učebnicu a štúdiu *Kompozitá v detskej reči, jazykovom systéme a lexikografickom spracovaní* (V tlači). Predmetom nášho skúmania sú kompozitá, ktorých

slovotvorný význam sa odchyľuje od lexikálneho Prostredníctvom týchto zložených slov chceme ukázať špecifiká ontogenézy reči a myslenia u slovensky hovoriacich detí; dynamiku v jazyku (motiváciu a demotiváciu); synergické pôsobenie jednotlivých oblastí jazyka (sémantika a gramatika – pravidlá) a princípov (asociatívnosť a systematickosť), na ktorých sú založené jazyk a kognícia. Pokúšame sa teda odpovedať na otázku Čo sa skrýva za schopnosťou tvoriť a používať kompozitá v komunikácii?

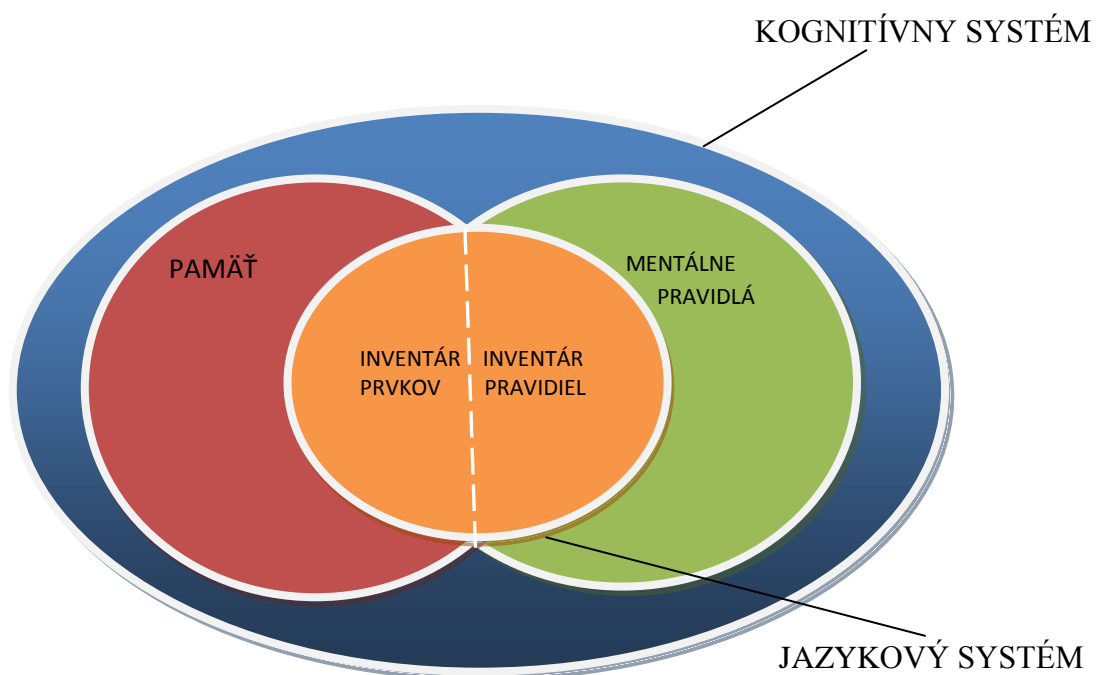
K daným úvahám nás priviedli prípadové štúdie o vývine morfolologickej a slovotvornej stránky detskej reči (Vužňáková 2009a, 2009b) a prekvapujúce zistenie, že analýza dvoch rozdielnych javov (pravidelné a nepravidelné slovesá – slovotvorba a flexia) v dvoch odlišných jazykoch (angličtina – slovenčina) vedie nezávisle od seba k rovnakým záverom (porov. Pinker 2003, Vužňáková 2009c).

Na základe prípadových štúdií sa ukazuje, že rozdiely medzi detskou rečou a rečou dospelých nevyplývajú, ako by sa to na prvý pohľad mohlo zdať, len z toho, že dieťa nepozná jazyk, ale z princípov, na ktorých je založená naša kognícia, teda zo spôsobov osvojovania si rôznych podsystémov jazyka. Kým pri porovnávaní detskej reči a reči dospelých sa môže javiť, že sú tu značné rozdiely, pri komparácii poznávania a myslenia sa ukazuje opak. Medzi deťmi a dospelými na úrovni používania pravidiel nie sú veľké odlišnosti. Zdá sa, akoby nám boli princípy systémovosti, generalizácie a transferu dané apriori. Preto dieťa dokáže veľmi ľahko analogicky používať pravidlá jazyka. Tým možno vysvetliť, že slovotvorný a gramatický systém fungujú vzhľadom na vývin reči a kognitívne štruktúry analogicky. Pravidlá ohýbania a slovotvornej motivácie sa v reči slovensky hovoriacich detí prenášajú veľmi pravidelne a spájajú sa s hypergeneralizáciou, ktorá je príznačná pre všetky jazyky (Rybár 2005, s. 84 –102). Deti používajú pravidlá slovotvorby a gramatiky analogicky, t. j. podľa regulárnych pravidiel bez toho, aby ich to niekto učil. Ako dôkaz sa pri skúmaní osvojovania si gramatických tvarov využíva tzv. wug test (Rybár, op. cit.). V rámci slovotvorby možno hovoriť o tzv. prirodzenom teste. Dôkazom implicitného používania pravidiel je tvorenie okazionalizmov. Vysvetliť tento jav možno tým, že v oboch prípadoch ide o pravidlá jazyka, ktoré podliehajú rovnakému spôsobu osvojovania. Používanie pravidiel slovotvorby a gramatiky je činnosťou, ktorú môžeme realizovať bez toho, aby sme si pravidlá uvedomovali a vedome, zámerne sa ich učili. Podľa S. Pinkera (op. cit.) to možno pripísať kognitívnej funkcii (podľa nás vrodenej), ktorá sa viaže na konkrétnu oblasť mozgu. Na úrovni slovnej zásoby, pomenovaní a ich sémantiky je situácia komplikovanejšia. Významy sa totiž nepredkladajú ako hotové, dieťa sa k nim musí dopracovať na základe stimulácie a osobnej skúsenosti. To si vyžaduje dlhšie dozrievanie. Dieťa si musí rozširovať slovnú zásobu, teda vytvárať explicitnú pamäť spojenú so zážitkami a naučiť sa vnímať svet cez vzťahy, kategórie priestoru a času, pričom subjektívne sa len postupne transformuje na intersubjektívne. V detskej reči sa to prejavuje napr. neschopnosťou používať číslovky a príslovky času, abstraktné pojmy, lexikálne jednotky súvisiace s vnímaním časopriestoru a nepriame pomenovania v komunikácii. V zhode so S. Pinkerom (op. cit., s. 255 – 256) možno konštatovať, že myseľ dieťaťa a myseľ dospelého človeka fungujú rovnako. Rozdiel spočíva v tom, že deti sú malí dospelí so zlou pamäťou. Liekom na hypergeneralizáciu je pribúdajúci vek, častejší výskyt nepravidelností v prostredí a ich konsolidácia v pamäti, čo uľahčuje ich dostupnosť.

Sledovaním ontogenézy detskej reči sa nám teda odkrývajú dva základné podsystémy jazyka, ktoré sú závislé na fungovaní dvoch odlišných kognitívnych systémov (porov. Vužňáková 2009c). Tu sa vynára zhoda s Pinkerovou (op. cit.) hypotézou o slovách a pravidlách. Je to teória o dvoch kognitívnych systémoch, z ktorých jeden má na starosti lexikón a druhý tvorbu pravidiel. Na rozdiel od Pinkera sme slová nahradili prvkami. Predpokladáme, že do tohto inventára možno zaradiť aj inventár zvukovej roviny jazyka, teda hlásky, a prostriedky tvorenia slov a tvarov.

SYSTÉM JAZYKA	
INVENTÁR PRVKOV (slov, ale i prostriedkov na tvorenie tvarov a nových pomenaní)	INVENTÁR PRAVIDIEL (flexia, slovtvorba)
individuálnosť významov a viacvýznamovosť	všeobecnosť pravidiel
situačnosť a subjektívnosť	systémovosť a transfer
otvorenosť vzhľadom na kontext	konečný počet pravidiel
generalizácia – prototyp významu	generalizácia – typ pravidla
individuálnosť osvojovania si významov slov	rovnaké chyby, vývin v rovnakých etapách
odriekavanie znakov – slov je jednoduché, ťažšie je pochopiť, čo znamenajú	pravidlá nie je potrebné chápať, aby sme ich mohli používať – sú súčasťou kognitívnej výbavy človeka určujúcej spôsob uchopenia sveta
explicitná pamäť	implicitná pamäť
komplikovanejšie a dlhodobejšie vytváranie pamäťových stôp	jednoduchší spôsob osvojovania – automatickosť – na aktivizáciu neurónov stačí pozorovanie činnosti
funkcia ľavej i pravej mozgovej hemisféry –logika, linearita + asociatívnosť, predstavivosť	funkcia ľavej mozgovej hemisféry – logika, linearita

Grafom sme sa pokúsili načrtnúť Pinkerovu hypotézu, ktorá korešponduje s našimi výsledkami analýz detskej reči.

Prerušovanou čiarou tu naznačujeme, že pamäť a myšlienkové operácie nefungujú izolovane, aj keď ich využívanie sa viaže na rôzne oblasti mozgu (Pinker, op. cit.). Oba

kognitívne systémy sa vzájomne ovplyvňujú a dopĺňajú (napr. myšlienkové operácie sú nevyhnutné pri tvorbe pomenovaní a tvorbe obsahov pomenovaní, ktoré sa ukládajú do pamäti). To isté platí pre inventár prvkov a ich vlastností a inventár pravidiel v jazyku. Fungovanie jazyka je závislé na ich vzájomných vzťahoch (Na tom je založená flexia i slovtvorba v slovenčine.), ale i vzťahoch v rámci daného podsystému, teda vzťahoch medzi prvkami (reprezentáciou týchto relácií by mohla byť teória J. Furdíka o typoch motivácií v lexikálnej zásobe, 2008) a vzťahoch medzi pravidlami (napr. konflikt medzi systematizáciami, na základe čoho dochádza k dvojtvarom a narúšaniu systémovosti v jednej z oblastí, porov. Dolník 2005, s. 70 – 73).

Na základe týchto skutočností môžeme vysvetliť:

1. prečo sa líši používanie kompozít v detskej reči a v reči dospelých;
2. prečo používanie kompozít možno považovať za znak dosiahnutého stupňa a vývinu myslenia;
3. prečo je vysvetľovanie kompozít, ktorých lexikálny význam sa odchyľuje od slovtvorného, problematické aj u dospelých hovoriacich.

Predpokladáme, že fungovanie slovtvorby sa spája s dvoma modulmi jazyka ako to naznačil S. Pinker (op. cit.) pri anglických slovesách:

1. slovtvorne nemotivované lexikálne jednotky a slovtvorné prostriedky (ich používanie je závislé na uložení v pamäti);

2. slovtvorne motivované lexikálne jednotky (vznikajú na základe slovtvorných pravidiel, ktoré sa dieťa naučí veľmi rýchlo používať a analogicky prenášať na nové pomenovania, ktoré nikdy predtým nepočulo (*lyžice a vidlice, podkolenky a nadkolenky, Valec dovalkoval.*). Hypergeneralizácie, resp. tvorba nekonvencionalizovaných pomenovaní sa stráca s vytváraním trvalých pamäťových stôp, výsledkom čoho je rozvoj slovnej zásoby. S tým korešponduje skutočnosť, že výskyt okazionalizmov v predškolskom, mladšom a staršom školskom veku má zostupnú tendenciu. Dieťa čoraz viac dokáže realitu jazykovo interpretovať pomocou tzv. konvenčných slov a má teda čoraz menej dôvodov na vlastnú slovtvorbu (Liptáková 2009, s. 65). Neskorší nástup a nižšia frekvencia používania kompozičného postupu (a to aj pri tvorbe okazionalizmov) je tiež odrazom zovšeobecňovania pravidla na základe jeho frekvencie výskytu v reči dospelých. Vysvetliť to možno aj tým, že tvorenie kompozít je ťažšie, pretože ide o komplikovanejšie vyjadrenie vzťahov. Východiskom sú dve pomenovania, pričom kompozícia sa navyše veľmi často spája s derivačnými postupmi. Naopak vzťah medzi základmi je vyjadrený explicitnejšie, teda onomaziologická štruktúra jednoznačnejšie odráža význam (ukážkou sú fiktívne ekvivalenty vysokoškolských študentov k slovu pes: *štekáč „ten, kto šteká“*, *štekotvor X „tvor, ktorý šteká“*; a kniha: *písmenkár „to, v čom sú písmenká“ X infozdroj „zdroj informácií*, porov. Vužňáková 2006a, 2009). Preto dospelí častejšie uprednostňujú pri tvorbe okazionalizmov kompozíciu.

Vzhľadom na fungovanie kognície a jazyka ide o synergiu oboch vytýčených systémov. Ak u dieťaťa nie je vybudovaná pamäť, dochádza k hypergeneralizácii a tvorbe okazionalizmov, teda k aktivizácii pravidla na základe jeho transferu na nové situácie alebo na nové nekonvencionalizované pomenovania. Okrem toho nám „slovtvorné pravidlo“ pomáha odpovedať na otázku Prečo sme niečo istým spôsobom pomenovali, resp. Prečo sa niečo volá, tak ako sa volá? Na rozdiel od tvorenia gramatických tvarov, ktoré sa spája s formou slova bez zmeny obsahu, pri slovtvorne motivovaných slovách sa vyjadruje pomenovaním aj formáno-sémantický vzťah k motivantu/motivantom, východisku/východiskám pomenovania. Z tohto dôvodu sa možno nazdávať, že pri slovtvornej motivácii, teda aj pri kompozitách potrebujeme využívať zároveň oba

kognitívne systémy naraz. Tým by sa dala vysvetliť skutočnosť, prečo v detskej reči nastupuje slovtvorba po gramatike (Vužňáková 2009c).

Dané úvahy možno demonštrovať aj na kompozitách, ktorých lexikálny význam sa odchyľuje od slovtvorného. Uvedený jav sme overovali prostredníctvom dotazníka na vzorke poslucháčov Pedagogickej fakulty (Vužňáková, V tlači). Slovtvorne motivované slová, ako napr. *lavoboček*, sú slovami s nízkou frekvenciou. Ak dané slovo respondenti poznali, uviedli jeho lexikálny význam. Ak ho v pamäti nemali, aktivovalo sa pravidlo o slovtvornej štruktúre a motivačnom, resp. slovtvornom význame (*ten, kto + ľavý bok*). Problém je v tom, že pri hľadaní možných súvislostí (onomaziologického spoja) medzi základmi slova museli študenti využívať asociáciu. Keďže asociácie môžu byť rôzne u rôznych ľudí („*nachádzajúci sa na ľavom boku*“; „*niekto, kto má ľavý bok*“; „*niečo, čo sa nosí na ľavom boku*“; „*loptička, ktorá sa nosí na ľavom boku*“; „*ten, kto bočí do ľavej strany*“; „*to, čo je otočené na ľavý bok*“; „*ten, kto má nejakú bokovku*“), výsledok nekorešpondoval so skutočným obsahom pomenovania. To znamená, že pri slovtvorne motivovaných slovách si potrebujeme vytvoriť v mysli pamäťovú stopu súvisiacu so vzťahom medzi znakom a označovaným rovnako ako pri arbitrárnych pomenovaniach. Z toho vyplýva, že dané kompozitá prechádzajú alebo prešli procesom demotivácie v jazyku, teda prešli zo systému pravidiel do systému prvkov, na identifikáciu ktorých potrebujeme okrem aktivizácie pravidla pamäť.

Zdá sa, že opis fungovania slovtvorne motivovaných slov v slovenčine je oveľa náročnejší ako analýza anglických slovies. Ukazuje sa, že kognitívne systémy nefungujú izolovane, a preto pri používaní kompozície (i slovtvornej motivácie vôbec) v komunikácii a vyučovaní slovenčiny je nutné počítať so zapájaním viacerých kognitívnych funkcií. Samozrejme dané hypotézy je potrebné naďalej overovať vzhľadom na vývin detskej reči i fungovanie kompozít v rôznych jazykoch. Zaujímavé by samozrejme bolo pozorovať používanie slovtvorne motivovaných slov a mozgovej činnosti zároveň, čím by sme teóriu mohli potvrdiť alebo vyvrátiť.

Záver

V príspevku sme chceli ukázať históriu a tradíciu výskumu kompozít na Slovensku a v Čechách. Zároveň sme načrtli smerovania v oblasti súčasnej jazykovedy a alternatívne prístupy k opisu kompozít z pozície kognitívnych vied. Ukazuje sa, že poznávanie jazyka nám môže pomôcť pochopiť fungovanie našej kognície i mozgových štruktúr. Naše úvahy sú ukážkou viacaspektového prístupu ku skúmaniu akéhokoľvek javu v jazyku. Zároveň ich chápeme ako východisko kognitívneho prístupu k vyučovaniu kompozície v slovenčine. Jeho podstatou je chápanie jazyka ako kognitívnej reality a súčasne rešpektovanie vedeckej teórie, kognitívnej a rečovej ontogenézy dieťaťa. S tým súvisí ďalšie skúmanie kompozície, slovtvornej motivácie v slovenčine i jazyka vôbec.

Príspevok vznikol ako súčasť riešenie grantovej úlohy KEGA 3/7270/09 Integrovaná didaktika slovenského jazyka a literatúry.

Literatúra:

BOZDĚCHOVÁ, I.: *Tvoření slov skládáním*. Institut sociálních vztahů. ISV nakladatelství, 1995. 202 s.

BUZÁSSYOVÁ, K.: *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. 1. vyd. Bratislava: Veda 1974, 240 s.

BUZÁSSYOVÁ, K.: *Zložené slová z hľadiska internacionalizácie a inovácií*. Jazykovedný časopis, 54, 2003, 1 – 2, s. 31 – 50.

DOLNÍK, J. : *Jazykový systém ako kognitívna realita*. In: Jazyk a kognícia. Ed. Rybár, J. – Kvasnička, V. – Farkaš, I. Bratislava: Kalligram, 2005, s. 39 – 83.

FURDÍK, J.: *O tvorení názvov deja a výsledku deja v štúrovskom období*. In: Jazykovedný zborník. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. 1968, s. 89 – 105.

FURDÍK, J.: *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. 1. vyd. Levoča: Modrý Peter, 1993. 200 s.

FURDÍK, J.: *Slovenská slovotvorba (Teória, opis, cvičenia)*. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004, 200s.

FURDÍK, J.: *Život so slovotvorbou a lexikológiou*. Ed. M. Ološtiak – L.Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG, 2005.

FURDÍK, J.: *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG, 2008.

HORECKÝ, J.: *Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, 255 s.

HORECKÝ, J.: *Slovotvorná sústava slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, 1989. 436 s.

NÁBĚLKOVÁ, M.: *Vzťahové adjektíva v slovenčine (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov)*. Bratislava: Veda, 1993. 204 s.

Slovník koreňových morférov slovenčiny. Red. M. Sokolová. 1. vyd. Prešov: FF PU v Prešove, 2005, 584 s.

SOKOLOVÁ, M. – IVANOVÁ, M. – VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Prínos Slovník koreňových morférov k charakteristike kompozít*. In: Jazykovedný časopis, roč. 55, č. 2, 2005, s. 99 – 126.

Jazykový systém ako kognitívna realita. In: Jazyk a kognícia. Ed. Rybár, J. – Kvasnička, V. – Farkaš, I. Bratislava: Kalligram, 2005, 424 s.

LIPTÁKOVÁ, Ľ.: *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*. Prešov: Náuka, 2000, 145 s.

LIPTÁKOVÁ, Ľ. – VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Dieťa a slovotvorba*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, 2009, 203 s. ISBN 978-80-555-0072-0.

LIPTÁKOVÁ, Ľ.: *Dieťa a slovotvorba*. In: Slovo – Tvorba – Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra, 2010, s. 121 – 135. ISBN 978-80-224-1107-3.

LOVE, RUSSELL. J. – WEBB, W. G. – *Mozek a řeč*. Neurologie nejen pro logopedy. Praha: Portál, s. r. o., 2009, 376 s.

MARŠÁLOVÁ, L. *Psycholingvistická analýza vývinu lexiky*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1982.

MITTER, P.: *Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu v současné češtině*. Ústí nad Labem, 2003. 190 s.

MITTER, P.: *Kompozice v kontextu současné češtiny*. Ústí nad Labem, 2006, 165 s.

MITTER, P.: *Hybridní složeniny s prvním komponentem domácího původu v současné češtině*. Ústí nad Labem, 2008, 148 s.

PINKER, S.: *Slová a pravidlá*. Bratislava: Kalligram. 2003, 416 s.

RYBÁR, J.: Vývin jazyka u dieťaťa – vrodené verzum získané. In: *Jazykový systém ako kognitívna realita*. In: Jazyk a kognícia. Ed. Rybár, J. – Kvasnička, V. – Farkaš, I. Bratislava: Kalligram, 2005, s. 84 – 102.

SEKANINOVÁ, E.: *Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine*. Bratislava: Veda, 1980.

ŠTÚDIE O DETSKEJ REČI. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Presoviensis 193/275. Jazykovedný zborník 23. Ed. D. Slangová. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta, 2008.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Problémy lexikografického zachytenia slovotvorného slovníka slovenčiny*. 2006a. <http://www.pulib.sk/elpub/PF/Vuznakova1/index.htm>.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Slovotvorné (onomaziologické) kategórie a slovotvorný význam derivátov a kompozít v slovenčine*. In: Jazykovedný časopis, roč. 57, č. 1, 2006, s. 13 – 32.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Morfológia, vývin detskej reči a materská škola*. In: Slovo o slove. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogického fakulty Prešovskej univerzity. 15. Ed. Ľ. Liptáková – K. Vužňáková – R. Rusňák. Prešov, 2009a, s. 55 – 69.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Slovotvorné postupy a kategórie v Malom slovotvornom slovníku slovenčiny na pozadí detskej reči*. In: Čeština – jazyk slovanský 3. Sborník příspěvků z mezinárodní účasti. Ed. R. Šink. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostrave, 2009b, s. 165 – 192.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Gnozeologické aspekty detskej reči*. 12. Kulatý stůl. Komunikace s děmi a mládeží – spojující i rozdělující. Sborník příspěvků z konference s mezinárodní účastí, Ostrava: PF Ostravské univerzity, 2009c, s. 91 – 98.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Slovník slovenských kompozít a práca so slovníkom v primárnom vzdelávaní*. In: Slovo o slove. 16. Zborník KKL. Prešov: PF PU v Prešove, 2010, 75 - 98.

VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Kompozitá v detskej reči, jazykovom systéme a lexikografickom spracovaní*. Vedecká konferencia Vidy jazyka a jazykovedy venovaná životnému jubileu doc. PhDr. Miloslavy Sokolovej, CSc. 20. – 21. 5. 2010, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. V tlači.

COMPOUND WORDS RESEARCH IN SLOVAK AND CZECH OF THE COGNITIVE APPROACH TO THE TEACHING WORD-FORMATION

Summary:

In this paper we show the history and tradition of compound words research in Slovakia and the Czech Republic. They also suggest directions in the field of contemporary linguistics and alternative approaches to describe the compound words from position of cognitive sciences. Our considerations are examples of more aspects approach to examine the any phenomenon in language. At the same time we understand them as the basis of cognitive approach to teaching composition in Slovak. Its essence is the understanding of language as a cognitive reality, while respecting the scientific theory, cognitive and speech ontogenesis of the child.

Key words:

composition, reaserch, history and Recent Epoch, slovak and czech language, cognition

Kontaktní adresa:

Mgr. Katarína Vužňáková, PhD.

17. novembra 15

08001 Prešov

Dziakova@unipo.sk

+421(0)517470534